

Kemâlpâşâzâde'nin Eş'arîlik-Mâturîdîlik İhtilafı Konusundaki Risalesi Üzerine

MEHMET KALAYCI

Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi
mehkala@hotmail.com

Kemâlpâşâzâde Şemsuddîn Aḥmed (ö.940/1534), Osmanlı'nın yükseliş devrine damga vuran en önemli ilim adamlarından birisidir. O, tahsilini Mollâ Luttfî, Mollâ Muşliḥuddîn Muştafâ Kestellî, Mollâ Ḥaṭîbzâde Muḥyiddîn, Mollâ Mu'arrifzâde Sinânuddîn Yûsuf ve Mollâ Mu'eyyedzâde 'Abdurrahmân gibi seçkin alimlerin yanında gerçekleştirdi.¹ Hocaları gibi Faḥruddîn er-Râzî çizgisinde felsefî kelimeler düşüncesinin bir takipçisi oldu. Ancak o onlar gibi kendisini bu çizgiye hapsetmedi. Onu hocalarından ayıran en önemli vasfı, güncel konulara dair yazdığı çok sayıda risaleydi. Bu, onun çok yönlü kişiliğinin ve ilmî yelpazesinin genişliğinin doğal bir yansımasıydı. Ancak meseleleri ele alırken izlediği yöntem, doğrudan sonuca odaklıydı ve o günkü bağlamda insanların zihinlerini tatmin eden pratik çözümler sunmaktaydı. Taşköprülüzâde'nin ifadesiyle, o anlatım gücü yüksek ve maksadını çok özlü bir şekilde anlatabilen bir dile sahipti. Bu yüzden yazdıkları çok fazla kabul gören ve geçmiş âlimlerden birçoğunun eserlerini unutturan bir kimseydi.² Onun, üzerine müstakîl risale yazdığı veya fetva yoluyla görüş beyan ettiği Kızılbaşlık, zındıklık, mutasavvıfların raks ve deveranı, Firavun'un imanı, Peygamberin anne babasının imanı, *vahdet-i vücûd*, Hz. Muhammed'in diğer peygamberlere olan üstünlüğü gibi konular, kendi döneminin toplumsal muhayyilesinde karşılığı olan ve zihinleri fazlasıyla meşgul eden hususlardı. Nitekim bu hususların pek çoğu, sonraki asırlarda da Osmanlı toplumunda tartışılmaya devam etmiş, Kemâlpâşâzâde'nin risaleleri ve bunlara yansıyan içerik bu tartışmaların pek çoğuna referans kılınmıştır.³

Diğer âlimlerden farklı olarak Kemâlpâşâzâde'nin risaleleri halkın pek çok kesimine hitap etmekte ve tartışmalı güncel konulara dair özlü değerlendirmeler sunmaktaydı. Bu yüzden geniş kabul gördü. Eş'arîlik-Mâturîdîlik ihtilafına dair yazdığı risale de bu ilgiden payına düşeni aldı. Bu konuda yazılan diğer ihtilaf

¹ Taşköprülüzâde 'İşâmuddîn Ebû'l-Ḥayr Aḥmed Efendi (ö.968/1561), *Osmanlı Bilginleri =eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, terc. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), s.281.

² Taşköprülüzâde, s.284.

³ Örneğin Kâdîzâdeliler ve Sîvâsîler arasındaki tartışmada, Kâdîzâdelilerin kendi görüşlerini temellendirebilmek amacıyla müracaat ettikleri en önemli isim Kemâlpâşâzâde'dir. Daha geniş bilgi için bkz. Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy Among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadî-Zade Movement* (Doktora Tezi, Edinburgh University, Edinburgh, 1981), ss.384-385.

metinleriyle karşılaştırıldığında Kemâlpâşâzâde'nin risalesi yaygınlık bakımından ilk sırada yer almaktadır. Genellikle *Risâletu'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî* veya *Risâletu'l-İhtilâf beyne'l-Eş'â'ira ve'l-Mâturîdiyye* adlarıyla bilinen bu Arapça risalenin⁴ Türkiye kütüphanelerinde on üç farklı koleksiyonda yirmi iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bunların kütüphaneler bazındaki dağılımına bakıldığında ise tek bir bölgede toplanmadığı, aksine Anadolu coğrafyasında geniş bir dağılım gösterdiği görülmektedir. Risalenin yer aldığı koleksiyonlar arasında Adana İl Halk, Amasya Beyazıt İl Halk, Manisa İl Halk, Tokat Zile İlçe Halk, Kastamonu İl Halk, Burdur İl Halk, Balıkesir İl Halk, Konya İl Halk, Konya Karatay Yusufâğa, Atıf Efendi, Laleli, Süleymaniye ve Yazma Bağışlar yer almaktadır.⁵ Kemâlpâşâzâde'nin konuya ilişkin risalesinin yaygınlık ağı bunlarla sınırlı değildir. Kütüphanelerde müellifi belirli olmayan Eş'arîlik-Mâturîdîlik ihtilafı konulu küçük hacimli risalelerin, yaptığımız metin karşılaştırması neticesinde pek çoğunun Kemâlpâşâzâde'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Örneğin Tırnovalı 1135'te, Fatih 5427/6'da, Konya İl Halk 3529-4 ve 859-13'te, Antalya Tekelioğlu 872'de ve Beyazıt 784'te yazar bilgisi olmadan verilen risalelerin hepsi de Kemâlpâşâzâde'ye aittir.⁶ Yazma Bağışlar Koleksiyonu'nda es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî'ye nispet edilerek kataloglanmış risale⁷ de gerçekte Kemâlpâşâzâde'ye aittir. Bu durum, onun risalesinin zamanla anonim bir içerik kazandığını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Kemâlpâşâzâde'nin eserinin bu kadar yaygınlaşmasının sebepleri üzerinde durmak gerekir. Öncelikle bunun Kemâlpâşâzâde'nin şahsına ve yazdıklarına gösterilen ilgiyle alakalı olduğunu söylemek gerekir. İkincisi, onun konuya yaklaşım tarzıdır. Pek çok risalesinde olduğu gibi bu risalesinde de konuya olabildiğince yalın yaklaşmıştır. O, risalesine her iki imam ve konularına dair kısa bir değerlendirmeye başlamaktadır. Buna göre “el-Eş'arî ve el-Mâturîdî Ehl-i Sünnet'in seçkin iki imamıdır. İmâm eş-Şâfî'nin ashabı ve onlara tabi olanlar usûlde el-Eş'arî'ye, furûda da eş-Şâfî'ye tabi iken, Ebû Hânîfe'nin ashabı usûlde Ebû Mansûr

⁴ Kemâlpâşâzâde'nin diğer risaleleriyle ilk defa 1304/1886 basılan risalenin sonraki süreçte yapılmış farklı baskıları bulunmaktadır. Bunlar için bkz. “Risâletu'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî,” *Resâ'il-i İbn Kemâl* (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1304 [1886]) içinde, ss.57-60; “Risâletu'l-İhtilâf beyne'l-Eş'â'ira ve'l-Mâturîdiyye,” *Resâ'il-i İbn Kemâl* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1316 [1898]) içinde, ss.231-233; “Risâle fi'l-İhtilâf beyne'l-Eş'â'ira ve'l-Mâturîdiyye,” Seyyid Bağcıvan (tah.), *Hamsu Resâ'il fi'l-Fırağ ve'l-Mezâhib* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005) içinde, ss.67-78; “Risâletu'l-İhtilâf beyne'l-Eş'â'ira ve'l-Mâturîdiyye fi İşnetey 'Aşrate Mes'ele,” Edward Badeen (ed.), *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit* (Würzburg: Ergon Verlag, 2008) içinde, ss.20-23 (Bu yazıda bu baskı kullanılmıştır); *Mesâ'ilu'l-İhtilâf beyne'l-Eş'â'ira ve'l-Mâturîdiyye*, tah. Şa'îd 'Abdulla'îf Fevde (Amman: Dâru'l-Feth, 1430/2009).

⁵ Katalog kayıtlarına dair ayrıntılı bilgi için Ek A maddesine bakınız.

⁶ Katalog kayıtlarına dair ayrıntılı bilgi için Ek B maddesine bakınız.

⁷ Es-Seyyid eş-Şerîf 'Alî b. Muḥammed el-Curcânî, *Risâle fi'l-Mesâ'ili'l-Muḥakkaka beyne'l-Mâturîdî ve'l-Eş'arî* (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi-Yazma Bağışlar, no.4164-7, vv.23b-24a.

el-Mâturîdî'ye, furûda ise Ebû Hanîfe'ye tabidirler.”⁸ Bu tespitler, aslında herkesin farkında olduğu ve bildiği hususlar olmasına karşın, Eş'arîlik-Şâfi'îlik ilişkisini ve Mâturîdîlik-Hanefîlik ilişkisini olabildiğince özet ve anlaşılır bir şekilde formüle etmiştir. Girişteki bu sade yaklaşımı problemleri ele alış biçimine de yansımıştır. Kemâlpâşâzâde ihtilaf noktalarını ayrıntılarına inmeksiz fakat olabildiğince anlaşılır bir şekilde tasnif etmiştir.

Kemâlpâşâzâde'nin risalesinin geniş kabul görmesinin üçüncü bir nedeni, iki mezhep arasındaki ihtilafı konuları Osmanlı muhitine taşıyan ilk kimse olmasıdır. Ondan önceki süreçte iki mezhep arasındaki görüş ayrılıkları bağlamında ortaya konmuş üç çalışma söz konusudur. Ancak bunların üretildiği bağlam Osmanlı değildir. Bunlardan ilki yaşadığı dönemde Şam'da Hanefîlerin lideri konumunda olan Necmuddîn İbrâhîm b. 'Alî eţ-Ṭarsûsî'nin (ö.758/1356) *Urcûze fî Ma'rîfeti mâ beyne'l-Eş'â'ira ve'l-Hanefiyye* adını taşıyan kasidesiydi.⁹ Eţ-Ṭarsûsî'nin günümüze ulaşmayan bu eseri muhtemelen iki mezhep arasındaki ihtilaflar bağlamında Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Alî es-Subkî'nin (ö.771/1370) meşhur *el-Kaşîdetu'n-Nüniyye*'sinin¹⁰ zeminini oluşturdu. Yazarının değerlendirmelerine bakılırsa *Nüniyye* kasidesi kısa zamanda geniş kabul gördü ve aralarında Hanefîlerin de bulunduğu çok sayıda kişi tarafından ezberlendi. Kaside, es-Subkî'nin sağlığında öğrencisi Nûru's-Şîrâzî olarak bilinen Nûruddîn Muḥammed b. Ebî't-Ṭayyib eş-Şîrâzî tarafından şerh edilmişti.¹¹ Her üç eserin de ait olduğu bağlam, Memlûklerin hakimiyeti altında bulunan Şam ve Mısır coğrafyasıdır.

İki mezhep arasındaki ihtilafları konu edinen bu üç eserin Kemâlpâşâzâde'nin risalesine ne derece etki ettiği merak konusudur. Yavuz Sultan Selim'in Mısır fethine Anadolu Kazaskeri olarak eşlik eden Kemâlpâşâzâde, fetihden sonra Beylerbeyi olarak tayin edilen Hayır Bey'e yardımcı sıfatıyla Mısır'ın tahririnde görev almıştır.¹² Kemâlpâşâzâde Mısır'da kaldığı zaman diliminde, buradaki ulema ile çeşitli tartışmalara girişmiş ve her defasında galip gelmenin haklı gururunu dile getirmekten çekinmemiştir.¹³ Mısır seferi dönüşünde Kemâlpâşâzâde'nin atının ayağından sıçrayan çamurun Yavuz Sultan Selim'in kaftanını kirlettiği ve Yavuz'un “ulema ayağından sıçrayan çamurların medâr-ı zînet ve bâis-i mefharet” olacağını

⁸ “Risâletü'l-İhtilâf,” s.20.

⁹ Şihâbuddîn Ahmed b. 'Alî İbn Hacer el-'Askalânî (ö.852/1449), *ed-Dureru'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mi'eti's-Şâmine* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1931), c.1, ss.43-44.

¹⁰ Tâcuddîn Ebû Naşr 'Abdulvehhâb b. 'Alî es-Subkî, “Nüniyyetu's-Subkî,” Edward Badeen (ed.), *Sunnitishce Theologie in osmanischer Zeit* (Würzburg: Ergon Verlag, 2008) içinde, ss.5-18; Kasidenin bağlamına ve etkilerine dair bilgi için bkz. Mehmet Kalaycı, “Eşarîlik ve Maturidîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tacüddin es-Sübki ve Nuniyye Kasidesi,” *Dini Araştırmalar Dergisi* 14:40 (2012), ss.112-131.

¹¹ “Nüniyyetu's-Subkî,” s.4.

¹² Şerafettin Turan, “Kemalpaşazâde,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.25, s.238.

¹³ Turan, c.25, s.239.

söylediği bilinmektedir.¹⁴ Bu durumda Kemālpāšāzāde'nin Yavuz'la birlikte Mısır'dan ayrıldığı kesindir. Mısır'ın fethi sonrasında Yavuz'un kış mevsimini geçirmek amacıyla dört ay Şam'da kaldığı göz önünde bulundurulursa, bu zaman zarfında Kemālpāšāzāde'nin de ona eşlik ettiği varsayılabilir.

Mısır'ın fethi sonrasında hem Kahire'de hem de, muhtemelen, sefer dönüşü Şam'da bulunmuş olmasının, Kemālpāšāzāde'ye bu bölgedeki ilim geleneğini yakından tanıma fırsatı verdiği açıktır. Muhtemelen o, es-Subkī'nin aralarında Hanevîlerin de bulunduğu çok sayıda insan tarafından ezberlendiğini belirttiği *Nūniyye* kasidesinden ve bunun bölgedeki etkilerinden haberdardı. Üstelik es-Subkī'nin kasidesinin kazandığı şöhret, yalnızca kendi yaşadığı dönemle sınırlı değildi; aksine kaside sonraki asırlarda da cazibesini korudu. Örneğin ondan yaklaşık bir asır sonra yaşamış bir kimse olan İbn Kāḍī 'Aclūn Necmuddīn Muḥammed b. 'Abdullāh ed-Dimeşkī (ö.876/1471), *el-'Aḳīdetu 'ş-Şeybānī'*ye yazdığı şerhte Ebū Ḥanīfe ve el-Eş'arī arasındaki görüş ayrılıklarını ele alırken sözü es-Subkī'ye getirmekte ve onun bu konuda şahane bir kaside yazdığını belirtmektedir.¹⁵ Bu yüzden İbn Kāḍī 'Aclūn'dan iki kuşak sonra Şam'da bulunan Kemālpāšāzāde'nin söz konusu kasideden haberdar olma ihtimalini yadsımamak gerekir.

Hem es-Subkī'nin hem de öğrencisi Nūru'ş-Şīrāzī'nin eserlerine yansıyan içerikle karşılaştırıldığında Kemālpāšāzāde'nin risalesi, gerek ihtilafli hususlar gerekse ihtilafın adresi itibariyle farklılık arz etmektedir. Es-Subkī'nin kasidesinde ve doğal olarak şerhinde altısı aslî, yedisi lafzî olmak üzere toplam on üç konuda ihtilaf yaşandığı kaydedilmektedir.¹⁶ Kemālpāšāzāde ise es-Subkī gibi lafzî ve aslî ayırımına gitmeksizin on iki ihtilaf konusuna yer vermiştir. Es-Subkī'nin tasnifi ile kıyaslandığında Kemālpāšāzāde'nin tasnifinde yeni problemler göze çarpmaktadır. On iki problemde Allah'ın hikmetle mevsuf olup olmadığı konulu 3. problem, Müminlerin cehennemde, kâfirlerin de cennette ebedi olarak kalmalarının caiz olup olmadığı konulu 9. problem, *ism* ve *musemmān*ın ayrı olup olmadığı konulu 10. problem ve nübüvvetle erkekliğin şart olup olmadığı konulu 11. problem es-Subkī'nin dikkat çektiği ihtilaf konuları arasında yer almamaktadır.¹⁷ Es-Subkī *Nūniyye*'de *ism* ve *musemmā* konusuna değinmektedir; ancak o bu konuyu iki kesim arasındaki ihtilafı değil, aksine Eş'arîlerin kendi aralarında yaşadıkları ihtilafı örnek göstermektedir.¹⁸ Buna karşın Kemālpāšāzāde bu konuyu el-Eş'arī ile el-Māturīdī arasındaki ihtilaf konularından birisi olarak takdim etmiştir.¹⁹ *Kelāmullāh*

¹⁴ *İlmîyye Sālnāmesi*, neşr. S. A. Kahraman, A. N. Galitekin & C. Dadaş (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), s.299.

¹⁵ İbn Kāḍī 'Aclūn Necmuddīn Muḥammed b. 'Abdullāh ed-Dimeşkī, *Bed'ü'l-Me'ānī fī Şerhi'l-'Aḳīdeti 'ş-Şeybānī* (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.2286/1, v.32a.

¹⁶ "Nūniyyetu's-Subkī," ss.11-16.

¹⁷ "Risāletu'l-İhtilāf," ss.21-23.

¹⁸ "Nūniyyetu's-Subkī," s.17.

¹⁹ "Risāletu'l-İhtilāf," s.23.

konusu her ikisinde de ihtilaf noktalarından birisi olarak yer almakla birlikte, bunun ele alındığı zemin farklılaşmaktadır. Es-Subkî, ihtilafının zemini olarak mushaflardaki yazının Kur'an'ın kendisi olup olmadığı konusunu gösterirken,²⁰ Kemâlpâşâzâde bunu *kelânullâhın* işitilip işitilemeyeceği zemininde tartışır.²¹ Benzer bir durum *ma'rifetullâh* konusu bağlamında da geçerlidir. Es-Subkî bu konuyu Allah'ın varlığının ve birliğinin akılla bilinip bilinemeyeceği şeklinde doğrudan *ma'rifetullâh* üzerinden dile getirirken,²² Kemâlpâşâzâde bunu daha geniş bir çerçevede ele almakta ve aklın teklifle ilişkili kimi hükümleri bilip bilemeyeceği şeklinde formüle etmektedir. O bunun kapsamına hem *ma'rifetullah* konusunu hem de *husn-kuhb* konusunu dahil etmektedir.²³

Es-Subkî'de yer alıp da Kemâlpâşâzâde'nin yer vermediği beş problem bulunmaktadır. Bunlar peygamberlerin küçük günahlardan masum olup olmadıkları, imanda istisna yapıp yapılamayacağı, kafir için nimetin söz konusu olup olmadığı, peygamberliğin ölümden sonra devam edip etmediği ve mukallidin imanının sahih olup olmadığı konularıdır.²⁴ Es-Subkî, peygamberlerin küçük günahlardan masum olup olmadığı konusunu aslî problemler arasında, diğerlerini ise lafzî problemler arasında değerlendirmiştir. Kemâlpâşâzâde'nin yer vermediği bu problemler içerisinde en dikkat çeken, imanda istisna ve mukallidin imanı konusudur. Bu iki konu, hem klasik dönem eserlerinde hem geç dönemde oluşturulan ihtilaf edebiyatında en temel ihtilaf konuları arasında gösterilmesine karşın, Kemâlpâşâzâde bunları ihtilaf listesine dahil etmemiştir. Örneğin et-Taftâzânî, iki mezhep arasında yalnızca birkaç meselede ihtilaf yaşandığını belirtirken, *tekvînle* birlikte imanda istisna ve mukallidin imanı konusunu da saymaktadır.²⁵ Felsefî kelimelerin bir takipçisi olması sebebiyle et-Taftâzânî'nin eserlerinden haberdar olması beklenen Kemâlpâşâzâde'nin, onun ihtilaf olarak sunduğu üç konudan ikisini devre dışı bırakması dikkat çekicidir. Muhtemelen bu durum, onun ihtilaf konularını ele alırken daha çok Mâturîdîlere ait eserleri merkeze almasının bir sonucudur. Nitekim o risalede üç konuda el-Eş'arî'nin veya Eş'arîlerin görüşlerini verirken Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Maḥmûd eş-Şâbûnî'nin (ö.580/1184) *el-Bidāye* adlı eserine atıfta bulunmaktadır. Bu konulardan birisi olan nübüvvetle erkekliğin şart olup olmadığı konusu dikkat çekicidir. Eş'arî gelenekte bu görüşü ortaya koyan tek kişi Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥâsen İbn Fûrak'tır (ö.406/1015). O, el-Eş'arî'ye nispet ederek *rasûl* ile *nebî* arasında bir fark olduğunu, kadınlardan *rasûl* gönderilmemesine karşın, *nebî* olarak dört kişinin görevlendirildiğini

²⁰ “Nüniyyetu's-Subkî,” s.16.

²¹ “Risâletu'l-İhtilâf,” s.21.

²² “Nüniyyetu's-Subkî,” s.15.

²³ “Risâletu'l-İhtilâf,” s.22.

²⁴ “Nüniyyetu's-Subkî,” ss.11-16.

²⁵ Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Umer et-Taftâzânî (ö.793/1390), *Şerhu'l-Maḥâşid*, tah. S. M. Şeref (Beyrut, 1998), c.5, s.231.

kaydetmektedir.²⁶ Buna karşın diğer Eş'arîlerin eserlerinde kadınların peygamber olabileceğine dair herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır. Eş-Şübünî, kadın olmanın peygamberliğe mani olması sebebiyle nübüvvetle erkekliğin şart olduğunu, ancak bu konuda Eş'arîlerin muhalif kaldıklarını ifade etmektedir. O bu görüşü ayırım gözetmeden tüm Eş'arîlere genellemektedir.²⁷ Bu konu İbn Fûrak dışındaki Eş'arîlere ait eserlerde karşılık bulan bir konu olmadığı gibi, aynı şekilde eş-Şübünî dışındaki Mâtürîdî Hanefîlere ait eserlerde de yer alan bir konu değildir. Bu nokta, Kemâlpâşâzâde'nin ihtilaf risalesini oluştururken, eş-Şübünî'nin *el-Bidāye*'sini merkeze almış olabileceğini ihsas etmektedir. Gerçekten de Kemâlpâşâzâde'nin risalesinde yer alan hususlarla eş-Şübünî'nin *el-Bidāye*'si karşılaştırıldığında teklifle ilişkili hükümlerin akılla bilinip bilinemeyeceğini konu edinen 6. ihtilaf dışındaki tüm ihtilaf konularına eş-Şübünî'nin kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

Es-Subkî'nin *el-Kaşîdetu'n-Nüniyye*'sine yansıyan içeriğin ve sonrasındaki etkilerinin iyi bir Hanefî ve Mâtürîdî olarak Kemâlpâşâzâde'yi çok fazla tatmin etmediği anlaşılabilmektedir. Zira es-Subkî, Eş'arî bir kimse olduğu için meseleye Eş'arîlik'i merkeze alarak bakmakta ve Hanefîlerin görüşlerini daha çok Ebû Ca'fer et-Ṭahāvî'nin akidesine yansıyan içerik üzerinden kasidesine taşımaktadır.²⁸ Bu haliyle, Hanefîlerin görüşlerinin es-Subkî'nin kasidesinde yeterince karşılık bulamadığı bir vakıdır. Örneğin es-Subkî, Mâtürîdîlerin Eş'arîlerle yaşadıkları en önemli görüş ayrılıklarından olan *tekvîn* konusuna asli ihtilafın üçüncü sırasında yer vermekte ve konuyu fiilî sıfatların ezeli olup olmadığı şeklinde daha çok Eş'arîlere ait kavramlar üzerinden tartışmaktadır.²⁹ Buna karşın Kemâlpâşâzâde konuyu Mâtürîdîlere ait bir kavram olan *tekvîn* kelimesiyle ifade etmekte ve bunu on iki ihtilafın ilk sırasına yerleştirmektedir.³⁰ Kemâlpâşâzâde'nin ana kaynağı olan *el-Bidāye*'de de bu konunun iki kesim arasındaki görüş ayrılıkları bağlamında kendisine en geniş yer bulan konu olması³¹ onu bu yönde bir tercihte bulunmaya sevk etmiş olmalıdır. Ne var ki bunun bilinçli bir seçim olduğu da anlaşılabilmektedir. Muhtemelen o, Mısır'da bulunduğu süre zarfında Hanefî olmasına karşın Kemâlüddin İbnu'l-Humâm'ın *tekvîn* konusunun, Hanefî gelenekte bir karşılığı olmadığı yönündeki yaklaşım biçiminin³² burada oluşturduğu genel havanın da farkındadır. *Tekvîn* konusuna ilk sırada yer vermesini bu algı biçimine bir tepki olarak da görmek mümkündür.

²⁶ Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen İbn Fûrak, *Mucerredü Maḳâlâti 'ş-Şeyḫ Ebî'l-Ḥasen el-Eş'arî*, tah. D. Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşriḳ, 1987), s.174.

²⁷ Ebû Muḥammed Nûruddîn Aḫmed b. Maḫmûd eş-Şübünî, *Matürîdiyye Akaidi = el-Bidāye fî Uşûli'd-Dîn*, tah. & terc. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), ss.104-105.

²⁸ "Nüniyyetu's-Subkî," s.3.

²⁹ "Nüniyyetu's-Subkî," s.15.

³⁰ "Risâletu'l-İhtilâf," s.20.

³¹ Eş-Şübünî, ss.86-91.

³² Kemâlüddin Muḥammed b. 'Abdulvâhid İbnu'l-Humâm (ö.861/1456), *el-Musâyere fî'l-Aḳâ'idü'l-Munciye fî'l-Âḫira*, *el-Musâmere* ile birlikte basım, tah. M. 'Umer ed-Dimyâî (Beyrut, 2002), ss.91-93.

Kendisinden önce yazılanlarla kıyaslandığında Kemālpāşāzāde'nin risalesini anlamlı kılan bir başka husus da onun iki mezhep arasındaki karşılaştırmayı Ebū'l-Hasen el-Eş'arī ve Ebū Mansūr el-Māturīdī üzerinden yapmış olmasıdır. Eṭ-Ṭarṣūsī'nin, es-Subkī'nin ve Nūru's-Şīrāzī'nin üçü de karşılaştırmayı Ebū Ḥanīfe ve el-Eş'arī üzerinden yapmışlar ve Ḥanefilerin itikattaki üst imamı olarak Ebū Ḥanīfe'ye referansta bulunmuşlardır. Kemālpāşāzāde ise risalesinin başında el-Māturīdī'yi Ḥanefilerin itikattaki imamı olarak takdim etmiş ve ihtilaf konularındaki görüşlerin sunumunda onu el-Eş'arī'ye öncelmiştir.³³ Öyle ki Kemālpāşāzāde'den sonraki ihtilaf metinlerinin pek çoğunda iki mezhep arasındaki mukayese artık el-Māturīdī ve el-Eş'arī üzerinden gerçekleştirilir hale gelmiştir. Bunun Osmanlı dinî düşüncesinde 16. yüzyıl ile birlikte başlayan, ancak en yüksek ifade biçimine 18. yüzyılda ulaşan Māturīdīlik'i ön plana çıkarma girişimlerinin de temelini teşkil ettiği ileri sürülebilir. Yazma nüshalarının çokluğu ve sonraki bazı kaynaklarda risaleye dönük atıflar³⁴ göz önünde bulundurulduğunda, Kemālpāşāzāde'nin risalesinin sonraki asırlarda da kıymetini koruduğu anlaşılabilir. Kemālpāşāzāde'nin risalesine yansıyan içerik sonraki literatürle karşılaştırıldığında, belki çok tatmin edici gelmeyebilir; ancak bu risalenin, ihtilaf edebiyatının Osmanlı'daki seyri açısından atılmış ilk ve önemli bir adım olduğunu belirtmek gerekir.

EK:

Kemālpāşāzāde'nin Eş'arīlik-Maturīdīlik İhtilafına Dair Risalesinin Türkiye Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları

A. Kemālpāşāzāde'ye ait olarak kataloglanmış nüshalar

- *İhtilāfu Beyāni'l-Eş'arī ve'l-Māturīdī*, Milli Kütüphane-Adana İl Halk, no. 01 Hk 139/7, vv.73b-74a.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, no. 05 Ba 908/2, vv.36b-38a.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, no. 05 Ba 1384/3, vv.199b-201b.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 45 Hk 1241/6, vv.180a-181a.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 45 Hk 683/15, v.189a-189b.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no.45 Hk 1001/3, vv.46a-48b.

³³ “Risāletu'l-İhtilāf,” s.20.

³⁴ Mesela, 18. yüzyılda Çorlulu Kara Ḥalīl Pāşā, konuya dair yazdığı küçük hacimli eserde Kemālpāşāzāde'nin risalesinin tamamını alıntılamıştır. Bkz. Çorlulu Kara Ḥalīl Pāşā, *el-Mesā'ilu'l-Muhtelifa beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Māturīdiyye* (Yazma), Süleymaniye Kütüphanesi-Hafid Efendi, no.150, vv.13a-16b.

- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Milli Kütüphane-Tokat Zile İlçe Halk, no. 60 Zile 118/3, vv.67b-69a.
- *İhtilāfu Beyāni'l-Eş'arī ve'l-Māturīdī*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no. 37 Hk 1217/12, vv.214b-215a.
- *Risāle fī İhtilāf Beyne'l-Eş'arī ve'l-Māturīdī*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no. 37 Hk 1229/2, vv.32b-33b.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no. 37 Hk 2437/3, vv.55b-57a.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Burdur İl Halk, no. 15 Hk 949/22, v.32ab.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Burdur İl Halk, no. 15 Hk 2094/52, vv.112a-113a.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, no. 10 Hk 1209/24, vv.56a-57a.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Konya İl Halk, no. 42 Kon 948/3, v.6a-6b.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Konya İl Halk, no. 42 Kon 2727/15, vv.104b-105b.
- *el-İhtilāf beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye* Konya Karatay Yusufaga Kütüphanesi, no. 42 Yu 4893/32, v.31ab.
- *Risāle fī'l-Mesā'ili'l-İhtilāfiyye beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Atıf Efendi Kütüphanesi, no.1478, vv.152-153.
- *el-Mesā'ili'l-İhtilāfiyye beyne'l-Eşā'ira ve'l-Māturīdiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Laleli, no.3711, v.116.
- *İhtilāfu'l-Māturīdiyye ve'l-Eş'ariyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Süleymaniye, no.1068, vv.155-156.
- *Risāle fī'l-İhtilāf beyne Şeyhay Ehli's-Sunne ve'l-Cemā'a*, Süleymaniye Kütüphanesi-Yazma Bağışlar, no.607, vv.65-66.

B. Yazar İsmi Belirtilmeden Kataloglanmış Nüshalar

- *Risāle fī Beyāni'l-Muḥālefe beyne'l-Māturīdī ve'l-Eş'arī*, Süleymaniye Kütüphanesi-Tırnova, no.1135, v.44a.
- *Risāle fī Beyāni Mesā'il el-İhtilāfiyyāt beyne'l-Eş'arī ve'l-Māturīdī*, Süleymaniye Kütüphanesi-Fatih, no.5427/6, vv.20b-21a.
- *Risāle fī'l-Mesā'ili'n-Nizā'iyye beyne'l-Māturīdī ve'l-Eş'arī*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Konya İl Halk, no.3529-4, vv.30b-31a.
- *Eş'arī ve Māturīdī Arasındaki Farklılıklar Hakkında Bir Risale*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Konya İl Halk, no.859-13, vv.132b-134b.
- *Risāle fī'l-Mesā'ili'n-Nizā'iyye beyne'l-Māturīdī ve'l-Eş'arī*, Süleymaniye Kütüphanesi-Antalya Tekelioğlu, no.872, v.126b.
- *Māturīdī ve Eş'arī İhtilafına Dair Bir Risale*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi-Beyazıt, no.784, vv.63b-65a.